

Василь Балущок
(Київ)

ПОЛЯКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ: ДО ПРОБЛЕМИ АСИМІЛЯЦІЇ

До Другої світової війни поляки були найчисленнішою етнічною меншиною України, що локалізувалася в основному на Правобережжі, Волині та Галичині. Проте впродовж ХХ ст. їх чисельність в Україні невпинно скорочувалася. Це відбувалося внаслідок як еміграції, так і асиміляції. Так, у 1939–1941 роках радянським режимом було проведено депортації польського населення в східні райони Росії, а в післявоєнний період відбулося переселення цього населення та осіб, що мали польське громадянство, на територію Польщі. Зокрема, у 1944–1955 роках виїхало 810,4 тис. осіб, а в 1956–1957 роках – 44823 особи¹. Незважаючи на це, ще 1959 року поляки становили третю за чисельністю (після росіян та євреїв) етнічну меншину України (363,3 тис. осіб)². На початку 1970-х років їх було вже 259 тис. чоловік³. Перепис 2001 року дає лише 144,1 тис. поляків у складі населення України, або 0,3 %⁴.

Зменшення чисельності поляків після закінчення організованого переселення до Польщі відбувалося переважно за рахунок асиміляції. Цей процес мав свої цікаві особливості. По-перше, поляки асимілювалися в основному українцями, у той час як інші меншини, що проживали на теренах України, зазнавали асиміляції переважно на користь росіян. Ситуація, коли етнічні меншини асимілюються не етнічною більшістю, якою в усі періоди існування СРСР на території України залишалися українці, а іншою меншиною, не є нормальна з погляду етнічних процесів. Вона була штучно створена радянським режимом, який поставив російську етнічну меншину та російську мову в Україні фактично на становище більшості, відтиснувши цілою системою заходів та репресій українську більшість на становище меншини⁵. Тому якраз ненормальною в таких умовах є асиміляція поляків українцями. Однак це ще не все. Етнічні меншини в СРСР зазнавали зросійщення не лише в

етнічному плані, але й у мовному. Утім, мовна асиміляція меншин, тобто перехід їхніх представників на російську мову і втрата ними власної етнічної мови, проходила навіть швидше за етнічну. Зокрема, на 1989 рік уже менш ніж половина загальної чисельності етнічних меншин, що проживали в Україні (крім росіян), стали вважати рідною мовою своєї національності. А з-поміж євреїв, греків та білорусів російськомовні становили абсолютну більшість⁶. Проте це жодним чином не стосувалося поляків, які ставали переважно україномовними. Мало того, як зауважив відомий письменник Валерій Шевчук, котрий по материнській лінії походить із цього етнічного середовища, саме поляки Правобережжя в часи найбільшого тиску на все українське в Україні дуже часто виявлялися набагато стійкішими за тих, хто вважався українцями, уперто опираючись зросійщенню та зберігаючи українську мову⁷. То в чому ж причина такої дивної поведінки поляків в Україні в етнічному плані?

Спробуємо довести, що таке досить дивне явище пояснюється значною мірою тим, що насправді в цьому разі мала місце не асиміляція, а переважно повернення до своєї етнічності асимільованих у минулому українців, або ж вибір української національності нащадками міжетнічних (польсько-українських) шлюбів. Ітиметься про нащадків шляхти. (Окрім шляхти, до поляків, які проживали на Правобережжі та Заході України, належало також інше в соціальному плані населення, зокрема сільське, що емігрувало колись із Польщі. Його ми не беремо до уваги.) До того ж нащадки шляхти становили поміж поляків України великий відсоток, а можливо, і більшість.

Дослідження показують, що походження шляхетських родів, які вважалися польськими, насправді досить різне, і власне польських серед них не так уже й багато. Навіть польські за походженням, такі роди завжди змішані шляхом пошлюблення з українцями. За часів Речі Посполитої шляхта цієї держави була поліетнічна, складалася з польського, білоруського («литва»), литовського («жмудь») та українського («русь») етнічних компонентів. А оскільки польська культура, у цьому разі політична, займала панівні позиції, діяла формула, що

стосовно до української шляхти звучала так: «За нацією поляк (natione Polonus), за родом русин (gente Ruthenus)»⁸. Визначення місць виходу всіх родів дрібної шляхти, відомої в Україні як «поляки»⁹, є справа майбутнього. Утім, уже сьогодні відомо, що багато з них не були первинно польські, а частина, давно з'явившись в Україні, зазнала тут впливу української етнічної більшості. Зокрема, таким є походження шляхти колишньої Київської губернії. Можливо, якась її частина, будучи місцевою, навіть пережила козацькі війни середини XVII – початку XVIII ст. [Волотовські, Кажановські (Кижановські?), Соботовичі та ін.]¹⁰. Більшість цієї шляхти з початку XVIII ст. була переселена сюди з різних регіонів Речі Посполитої, але при цьому якщо не переважно, то значною мірою з України, для створення ландміліції, щоб охороняти край від Запорозжя та гайдамаків.

Дослідник генеалогій правобережної шляхти Є. Чернецький визначив такі місця виходу дрібної шляхти: Підляшся (роди с. Безпечна біля Білої Церкви), Поділля (шляхта багатьох сіл сучасних Тарашанського й Ставищенського р-нів), Волинь (Добровольські та ін.), Галичина (Білинські, Савинські, Барвінські та ін.), Люблінщина (Пшонківські) та колишнє Пінське воєводство (Ястшембські)¹¹. Для прикладу можна назвати також Радзівських, що походять із с. Радзівці біля м. Бар¹², Кончаківських та Дросів (Дросенки), які є вихідцями з Овруччини¹³, Лясот, що їх як український шляхетський рід згадують документи з Волині ще в XVI ст.¹⁴, Домбровських, що теж є вихідцями з Волині¹⁵ та ін. Розгалужений рід Терлецьких фіксують на Житомирщині з 1749 року (метричні книги сіл Борщів і Слобода теперішнього Радомишльського р-ну)¹⁶. А Барановські, Болсуновські, Виговські, Дідківські, Закусили, Каленські, Кобилінські, Мошковські, Недашківські, Ходаківські, Чопівські прибули на територію Білоцерківського староства з овруцького Заушся¹⁷ (район над річкою Уж, колишня Уша), де в більш ніж сорока селах понині проживають нащадки української околичної шляхти¹⁸.

В інших районах Правобережжя та на Волині ситуація аналогічна. Так, велике гніздо української шляхти здавна заселяло дванадцять сіл колишнього Барського

староства на Поділлі (села Євтухи, Галузинці, Волковинці, Васютинці, Петрані, Радзівці та ін.)¹⁹. У районі м. Хмільник на сучасній Вінниччині проживає численне угруповання нащадків колишньої шляхти, які традиційно вважалися поляками. Водночас серед місцевих шляхетських родів є чимало українських чи таких, що, маючи неукраїнське походження, свого часу зукраїнізувалися, наприклад Боровські, Закревські, Здебські, Малиновські, Островські, Тарнавські та ін.²⁰ Аналогічною є ситуація на півночі Одеської області, де теж розміщується один із районів розселення нащадків шляхти²¹. Слід також мати на увазі, що серед нібито переселенців із власне Польщі, які прибули на Правобережжя із заходу, теж трапляється чимало українських шляхетських родів. Скажімо, Пшонківські із с. Фастівець біля м. Фастів традиційно вважалися вихідцями з Польщі. Водночас їхні предки Пшонки здавна відомі на Люблінщині саме як руська (тобто українська) шляхта²².

Ще до Хмельниччини українська шляхта зазнавала певного впливу польської культури. По закінченні козацьких війн цей вплив став набагато потужнішим. Польська влада стала вживати репресивних заходів проти всіх, хто брав участь у повстанні. І – як наслідок – ті з української шляхти, хто симпатизував козацтву, здебільшого солідаризувалися із шляхтою польською²³. У Речі Посполитій посилювалися полонізація та позиції католицизму²⁴. Саме тоді започаткували традицію всю шляхту Речі Посполитої, незалежно від її етнічної приналежності, зараховувати до поляків. Дуже промовистими із цього погляду є слова польського дослідника кінця XIX ст. Я. Бистроня: «Шляхтич був завжди поляк, хоч би й по-польськи не розмовляв»²⁵. Упродовж XVII – першої половини XVIII ст. руську (староукраїнську) мову остаточно витіснили зі справочинства гродських і земських урядів та судів, де фіксувалися шляхетські справи²⁶. Упродовж XVIII ст. українська шляхта зазнавала потужного пресу полонізації, який не ліквідувало навіть приєднання Правобережжя, Поділля та Волині до Російської імперії в 1793–1795 роках. Аж до польського повстання 1830–1831 років, а частково й пізніше, мережа інформаційних комунікацій²⁷, що існувала на

Правобережжі, була майже всуціль польською. Система шкільництва, де здобували освіту сини місцевих шляхтичів, мова справочинства та офіційних установ, а також різних громадських організацій і зібрань була польська²⁸. Полонізації української шляхти сприяла і служба в польському війську²⁹. Багато української шляхти тоді перейшло в римо-католицизм. Потужним чинником полонізації шляхти виступила польська та сполонізована аристократія. М. Грушевський, спостерігаючи за барською околичною шляхтою в 1730–1780-х роках, дійшов висновку, що швидше спольщувалася та шляхетська родина, «що тягла до місцевої аристократії і тому зазнала більшого польського впливу»³⁰. І лише після польського повстання 1830–1831 років російська влада почала вживати енергійних заходів, спрямованих на подолання польського культурного панування на колишніх польських землях України. Тут були ліквідовані польські й стали впроваджуватися російські державні та інші суспільно-політичні структури; у справочинство й систему освіти впроваджувалася російська мова, що витіснила польську³¹.

Проте традиція називати всю шляхту «польською» лишилася й надалі. До її підтримки «приклали руку» російські чиновники. Їм у краї, після приєднання його до Росії, протистояли польські магнати, що мали владу і вплив на населення. А найпершою опорою цих магнатів була дрібна шляхта. Тому, не вдаючись до таких подробиць, як етнічний склад цієї шляхти, російські чиновники стали все це вороже їм магнатсько-шляхетське середовище, де заправляли поляки, називати «польською шляхтою». Саме так цю достатньо численну групу населення Київської губернії назвав відомий краєзнавець Л. Похилевич у книзі «Сказання про населені місцевості Київської губернії», що вийшла 1864 року. Наприклад, стосовно шляхти с. Потіївка біля Фастова читаємо: «Жителів обоєго пола 2066, в числе коих большая половина, именно 1100 польской шляхты православной, исключая 43 душ, еще придерживающихся латинства»³². У селах Пилипча та Озерна ним зафіксовано, відповідно, 160 і 157 чоловік «православной польской шляхты»³³. У с. Мар'янівка жителів «большей частью из польской шляхты православных 1177,

да римских католиков 117»³⁴. У с. Фастівець проживало «жителів обоєго пола большей частью шляхты, православных 674, римск. католик. 138»³⁵ тощо. Ця традиція дожила практично до сьогодні. Наприклад, досі продовжують називати «ляхами» жителів сіл Яблунівка та Мар'янівка, відповідно Макарівського й Васильківського районів Київської області; Запруддя (у минулому Вінцентівка) на Київщині; міста Хмільник та навколишніх сіл Вінницької області тощо³⁶. У Фастові «поляками» вважають навіть Каленських та інших вихідців з української околичної шляхти коростенського Заушшя.

Утім, уже те, що серед «польської шляхти» на середину XIX ст., тобто на самому початку розгортання заходів із деполонізації краю, Л. Похилевич називав так багато православних, дає підстави сумніватися в польськості цієї групи населення. Його дані підтверджують і інші, наприклад, у записах про вінчання в православних церквах за 1841 рік, що стосуються значної кількості шляхти, яка в минулому була римо-католицькою. Гадаємо, на середину XIX ст. власне польська шляхта, яка проживала б досить великими компактними групами, масово перейти в «схизматицьке» для поляків православ'я навряд чи могла. Така ситуація, коли римо-католицька шляхта достатньо масово і швидко переходила в православ'я, означає відсутність відчутного опору цьому. А в разі з таким численним, власне польським, шляхетським угрупованням, яке, як прийнято вважати, проживало в Київській губернії, на нашу думку, це неможливо. Усе це свідчить на користь того, що означена шляхта була в основному українська за походженням, звичайно, з певними, іноді, можливо, досить значними, польськими включеннями. Саме ті з нащадків шляхти, поміж яких був сильніший польський етнічний елемент, очевидно, якраз і зберігали римо-католицизм. Є також інші факти, що підтверджують українськість означеної верстви на етнокультурному рівні. Так, згаданий Л. Похилевич стосовно мови, якою в побуті розмовляла ця шляхта, зауважив: «По-польски считают себя обязанными объясняться только с ксендзами, сохраняющими в нашем крае совместно с некоторыми богатыми помещиками, остатки полонизма. Меж-

ду собою шляхтичи польские говорят обыкновенно по малоросски»³⁷. На думку Є. Чернецького, шляхта з колишнього Васильківського повіту в середині XIX ст. була «майже на сто відсотків» україномовна³⁸.

Заглиблюючись у родоводи нащадків правобережної шляхти та в різні етнографічні реалії її минулого (а багато хто з них має їх чимало ще й сьогодні і береже як реліквії), наштовхуєшся на чимало питомих українських, але не пов'язаних із селянським середовищем, етнокультурних елементів, а також навіть на деякі прояви поверховості колонізації. Зокрема, інформатори часто повідомляють про знання всіма предками, що жили ще в XIX ст., польської мови і водночас їхню побутову україномовність; випадки, коли ксьондзи карали когось за недостатнє знання польськомовних молитов чи за невміння спілкуватися правильною польською мовою; українські елементи у звичаях, побуті тощо. І це тоді, коли ці люди всіляко намагалися дистанціюватися від «мужиків», якими були українські селяни, та не допустити запозичень із місцевої селянської, звичайно ж, української, культури як «нижчої» та «мужицької» (ендогамія була характерна для нащадків шляхти ще на початку XX ст. і навіть пізніше)³⁹.

Переважна більшість випадків польськомовності шляхти, зокрема на теренах колишнього Білоцерківського староства, інформатори пов'язують зі сферою римо-католицької релігії. У побуті предки сучасних нащадків шляхти, за їхніми спогадами, здебільшого були україномовними. Нам поки що вдалося виявити не так уже й багато достовірних випадків, коли і письмові джерела, і сучасні нащадки дрібної шляхти з Правобережжя чітко засвідчували б побутову польськомовність їхніх предків (хоч багато хто з опитаних вважає, що такі польськомовні шляхтичі десь були). Наприклад, побутову польськомовність засвідчено стосовно шляхти згадуваного попереду с. Яблунівка Макарівського району. Нині її нащадки визнають себе тільки українцями, причому вони, як і шляхта з інших населених пунктів, набагато менше піддалися зросійщенню, ніж «справжні» українці із сусідніх сіл⁴⁰. Польську мову назвав рідною під час першого всеросійського перепису населення в 1897 році

і Франц Михайлович Мялковський, 1835 р. н., котрий проживав у с. Фастівець. Характерно, що його діти під час того-таки перепису рідною визнали вже «малоросійську» мову⁴¹. Очевидно, побутова польськомовність була властива в минулому також значній частині шляхти з району м. Хмільник на Вінниччині, серед якої, судячи з відомих нам фактів, був значним польський етнічний елемент і яка міцно трималася римо-католицизму, так і не змінивши його на православ'я. Сьогодні ці люди україномовні (хоч багато хто знає й польську) і переважно мають українську ідентичність⁴².

Подальші дослідження нащадків шляхти, які відомі як «поляки», безумовно, виявлять величину власне польського елемента в їхньому складі та регіональні відмінності його розміщення. Проте так само безсумнівно, що навіть прибулі в Україну поляки-шляхтичі впродовж проживання на теренах України змішалися з українською шляхтою і зазнали з її боку значного впливу в етнокультурній та мовній площинах. І асиміляцію українцями «поляків» шляхетського походження слід визнати за природний процес повернення їхніх нащадків до етнічності їхніх предків-українців, яких вони мали у своїх родовах більше, ніж предків-поляків. Це сталося після зняття пресу колонізації, аналогічно тому, як у наші дні більшість нащадків від змішаних українсько-російських шлюбів в Україні обирають українську національність (на жаль, повернення українців до своєї мови не відбувається так швидко, оскільки цьому заважає переважна російськомовність панівних в Україні засобів масової комунікації).

¹ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. – К., 2008. – С. 230–231.

² Там само. – С. 231.

³ Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975. – С. 38.

⁴ www.ukrstat.gov.ua.

⁵ Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.

⁶ Детально див.: Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр. – С. 225–260.

⁷ Шевчук В. Сад житейських думок, трудів та почуттів. Автобіографічні замітки // Шев-

- чук В. Стежка в траві. Житомирська сага: У 2 т. – Х., 1994. – Т. 1. – С. 54.
- ⁸ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 81.
- ⁹ Серед нащадків дрібної шляхти є й такі, що їх навколишнє населення називали «дворянами»; вони до складу поляків у більшості не входили. «Дворянами» стали називати переважно нащадків шляхти, яким у XIX ст. вдалося за допомогою збережених відповідних документів довести своє шляхетство, і вони отримали дворянство, незважаючи на неможливість більшості з них. Це здебільшого нащадки околичної шляхти, наприклад на Коростенщині, які, проживаючи на одному місці, зберегли документи, що підтверджували шляхетство.
- ¹⁰ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. – Біла Церква, 2007. – С. 73.
- ¹¹ Там само. – С. 13, 15–22, 49–50, 67, 69; Чернецький Є. Вступ // Правобережний гербівник / Уклад Є. Чернецький. – Біла Церква, 2006. – С. 10.
- ¹² Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Л., 2002. – С. 326.
- ¹³ Antoni J. (Rolle). Z przeszłości Polesia Kijowskiego. Opowiadanie historyczne. – Warszawa, 1882 (Wydanie Redakcji Biblioteki Warszawskiej). – S. 14; Державний архів Київської області. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 3668. – Арк. 38.
- ¹⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 155, 212, 238, 302; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підготував до вид. М. К. Бойчук. – К., 1965. – С. 35; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 125, 194.
- ¹⁵ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування. – С. 26, 37.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 1091. – Арк. 345 зв.
- ¹⁷ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування. – С. 68.
- ¹⁸ Васянович О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся // Берегиня. – 2004. – № 3.
- ¹⁹ Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. – С. 323–335.
- ²⁰ Про шляхетські роди з району Хмільника записано від Білик Тетяни Андріївни, 1959 р. н., що народилася й проживає в м. Хмільник Вінницької обл.
- ²¹ Повідомила етнограф Тетяна з Одеси Тхоржевська на Міжнародній науковій конференції «Українське народознавство на початку XXI ст. (теорія, методи та тенденції розвитку)» (17 грудня 2008 року).
- ²² Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування. – С. 67. Дані про Пшонківських записано також від Пшонківського Олександра Володимировича, 1965 р. н., с. Фастівець Фастівського р-ну Київської обл., нині проживає в м. Біла Церква.
- ²³ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // ЗНТШ. – Л., 1898. – Т. XXII–XXIV. – С. 136–137; Антонович В. Б. Даниил Братковский (1697–1702) // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 237–247.
- ²⁴ Brockenheim K. Dworek, Kontusz, Karabela. – Wrocław, 2004. – S. 23.
- ²⁵ Bystron J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. – Warszawa, 1976. – Т. I. – S. 44–45.
- ²⁶ Мойсієнко В. Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови // Акти Житомирського гродського уряду...
- ²⁷ Про визначальну роль комунікацій, особливо інформаційних, у творенні та різного роду трансформаціях етнічності й етнокультури див.: Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989. – С. 20–40; Szykiewicz S. Silva ethnikum // Konflikty etniczne. Źródła – typu – sposoby rozstrzygania. – Warszawa, 1996. – S. 320.
- ²⁸ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
- ²⁹ Antoni J. (Rolle). Z przeszłości Polesia Kijowskiego. – S. 15.
- ³⁰ Грушевський М. С. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. – С. 327.
- ³¹ Детально про все див: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор; Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998.
- ³² Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в преде-

- лах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква, 2005. – С. 413.
- ³³ Там само. – С. 172, 409–410.
- ³⁴ Там само. – С. 407.
- ³⁵ Там само. – С. 385.
- ³⁶ Інформатори: Пономар Людмила Григорівна, 1956 р. н., народилася в с. Яблунівка Макарівського р-ну Київської обл., тепер проживає в Києві; Опанасенко (у дівочтві Домашевська) Людмила Антонівна, 1950 р. н., народилася в с. Мар'янівка Васильківського р-ну Київської обл., тепер проживає в м. Фастів Київської обл.; Дросенко Володимир Іванович, 1942 р. н., м. Фастів; Мельник Віталій Макарович, 1938 р. н., народився в с. Фастівець Фастівського р-ну Київської обл., тепер проживає в м. Фастів; а також згадувана Білик Т. А.
- ³⁷ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – С. 414.
- ³⁸ *Чернецький Є.* Правобережна шляхта за російського панування. – С. 70.
- ³⁹ Інформатори: О. В. Пшонківський; Л. А. Опанасенко; В. М. Мельник; З. Є. Нагорна (в дівочтві Лясота), 1953 р. н., м. Фастів Київської обл.; І. М. Петровський, 1955 р. н., м. Фастів Київської обл.; М. П. Петровський, 1929 р. н., народився на хуторі Кончаки Фастівського р-ну Київської обл., нині проживає в м. Фастів; Л. М. Маковець (в дівочтві Лясота), 1957 р. н., м. Фастів; Г. В. Радзівський, 1945 р. н., с. Дідовщина Фастівського р-ну Київської обл.; див. також: *Гудченко З.* Традиційне будівництво на Малинщині (за експедиційними дослідженнями 2003 р.) // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 3. – С. 79.
- ⁴⁰ Інформатор: Л. Г. Пономар.
- ⁴¹ Державний архів Київської області. – Ф. 384. – Оп. 5. – Спр. 119. – Арк. 95.
- ⁴² Інформатор: Т. А. Білик.